

Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida

Museu d'Art Jaume Morera
Col·lecció Punt de mira <) 3

mml00

Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida

Crònica d'un reportatge

mm100

AJUNTAMENT DE LLEIDA

Àngel Ros Domingo
Alcalde de Lleida

Montserrat Parra Albà
Regidora de Polítiques
a favor de la Creativitat,
la Cultura, l'Educació
i els Esports

MUSEU D'ART JAUME MORERA DE LLEIDA

Jesús Navarro Guitart
Direcció

Roser Gort Riera
Conservació i registre

Oriol Bosch Bausà
Coordinació d'exposicions
i difusió

Txell Bosch Muntané
Educació

Rosa Sumalla Gàmic
Administració

EXPOSICIÓ

Organització
Museu d'Art Jaume Morera

Direcció
Jesús Navarro Guitart

Comissariat
Oriol Bosch Bausà

Coordinació tècnica
Roser Gort Riera

Projecte educatiu
Txell Bosch Muntané

Fotografies
Ministerio de Educación,
Cultura y Deporte,
Centro Documental
de la Memoria Histórica,
Archivo Centelles.
Col·lecció Sergi Centelles.
Col·lecció Toni Prim

Audiovisuals
Filmoteca de Catalunya.
CNT / Filmoteca Española.
Lleida Televisió

Disseny gràfic
131.gd
(Pau Llop + Esteve Padilla)

Muntatge
Creamix

Emmarcació
Indecor

Retolació
Signum Rètols

PUBLICACIÓ

Edició
Ajuntament de Lleida.
Museu d'Art Jaume Morera

Textos
Oriol Bosch Bausà

Fotografies
Agustí Centelles i Ossó.
Ministerio de Educación,
Cultura y Deporte,
Centro Documental
de la Memoria Histórica,
Archivo Centelles

Correcció
Maite Puig

Disseny i maquetació
131.gd
(Pau Llop + Esteve Padilla)

Impressió
Impressus

AGRAÏMENTS

Els organitzadors volen agrair la seva col·laboració a les persones i institucions següents: Arxiu Municipal de Lleida, Arxiu Nacional de Catalunya, Mercè Beà, Biblioteca de Catalunya, José Antonio Basallo, Juan Cal, Sergi Centelles, Octavi Centelles, Agustí Centelles, Centro Documental de la Memoria Histórica, CNT, Filmoteca de Catalunya, Filmoteca Española, Jordi Guardiola, Ricard Marco, Ricard Martínez, Manuel Melgar, Octavi Miarnau, Imma Navarro, Toni Prim, Susana Romero, Anna Sàez, Joan Sagués, Rosa Saz i Sònia Turon.

Aquesta publicació ha estat editada
amb motiu de l'exposició
"Agustí Centelles
i el bombardeig de Lleida.
Crònica d'un reportatge".

Lleida, Museu d'Art Jaume Morera
Del 2 de novembre de 2017
al 4 de febrer de 2018

Madrid, Centre Cultural
– Llibreria Blanquerna
Del 5 d'octubre al 8 de desembre de 2018

De l'edició
© 2018. Ajuntament de Lleida.
Museu d'Art Jaume Morera

De les imatges
© Ministerio de Educación, Cultura
y Deporte, Centro Documental
de la Memoria Histórica, Archivo Centelles

Dels textos
© Els autors

El text d'Oriol Bosch Bausà està subjecte a una llicència Reconeixement-NoComercial-CompartirIgual 4.0 Internacional (CC BY-NC-SA 4.0) de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, la distribució, la comunicació pública i la creació d'obres derivades sempre que se'n reconegui l'autoria de manera apropiada, sempre que no se'n faci un ús comercial, i sempre que les obres derivades es difonguin amb la mateixa llicència. La llicència completa es pot consultar a: creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/legalcode

DL L 82-2018
ISBN 978-84-96855-95-3

Índex

Presentacions	6
Àngel Ros Domingo Jesús Navarro Guitart	
Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida. Crònica d'un reportatge	11
Oriol Bosch Bausà	
Catàleg	39
Cronologia	114
Bibliografia	116

Presentacions

Per als lleidatans i les lleidatanes, el 2 de novembre no és un dia qualsevol. Cada any, la ciutat recorda les víctimes que van morir en aquesta data l'any 1937 com a conseqüència del brutal bombardeig sobre Lleida perpetrat per l'aviació feixista italiana en l'equador de la Guerra Civil i en el qual van perdre la vida més de dues-centes cinquanta persones, inclosos mig centenar d'infants que en el moment de la funesta envestida de les bombes eren a les aules del Liceu Escolar. En aquest sentit, l'Ajuntament de Lleida organitza, any rere any, un acte institucional i una ofrena floral davant el monument *Memòria, dignitat i vida*, ubicat a l'avinguda de Blondel, al mateix indret on s'aixecava el centre escolar, per retre un emotiu homenatge a les víctimes, acompanyats d'alguns dels supervivents de l'atac. No hi ha dubte que actes com aquest són necessaris per mantenir la memòria històrica del luctuós esdeveniment i per fomentar els valors de la pau i l'educació entre la ciutadania, perquè mai més Lleida ni cap altra ciutat no sigui víctima d'una tragèdia d'aquest tipus.

Enguany, coincidint amb el vuitantè aniversari del bombardeig, el Museu d'Art Jaume Morera organitza l'exposició "Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida. Crònica d'un reportatge", en què per primera vegada es mostren íntegrament totes les fotografies que el reconegut fotògraf català va captar de les conseqüències del dramàtic episodi. Amb la col·laboració del Centre Documental de la Memòria Històrica (CDMH), institució que actualment custodia l'arxiu de Centelles, les sales d'exposició del Museu presenten la setantena d'instantànies que componen un dels reportatges més emblemàtics de l'autor, precursor del fotoperiodisme modern al nostre país i una figura clau en la cobertura gràfica de la Guerra Civil. Gràcies a l'objectiu de Centelles, molts lleidatans i lleidatanes podran veure en imatges allò que els pares i avis els havien explicat durant dècades. Es tracta d'imatges que ens colpeixen i que són el testimoni d'un dels episodis més dolorosos que ha patit la ciutat al llarg de la seva història. Imatges que, a més, han passat a formar part de la memòria col·lectiva, no només com a icones de la Guerra Civil, sinó com a símbols universals del dolor i del sofriment humans.

Vull donar les gràcies sincerament a les persones i institucions que han col·laborat en aquesta exposició, especialment a la família del fotògraf i al Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del Govern d'Espanya, sense els quals la mostra no hauria estat possible.

Àngel Ros Domingo

Alcalde de Lleida

L'exposició dedicada al reportatge d'Agustí Centelles sobre el bombardeig de Lleida del 2 de novembre de 1937 és la mostra que clou l'any de celebració del centenari de la inauguració del nostre museu. Quan ens en vam plantejar la producció, ho vam fer convençuts que el fotoperiodisme és una pràctica creativa aplicada que calia incorporar de ple dret a l'hora d'abordar la cultura visual en una època tan convulsa com la de la Guerra Civil espanyola. Situats en aquest àmbit de treball, emergia amb una gran força la figura d'Agustí Centelles, precursor del fotoperiodisme modern al nostre país i un dels grans fotògrafs del conflicte bèl·lic, a l'altura d'alguns dels millors corresponents estrangers, com Ernest Andrei Friedman i Gerda Taro (coneguts amb el sobrenom de Robert Capa), Jean Moral, David Seymour (Chim), Luis Bressange o Walter Reuter, amb els quals l'autor va compartir l'interès per la proximitat al lloc dels fets, la intuïció de l'instant precís i la composició de l'enquadrament. Però si Centelles és un dels autors cabdals del fotoperiodisme en aquest moment difícil i dramàtic, el seu reportatge fotogràfic sobre el bombardeig de Lleida n'és un dels més emblemàtics, no només en el context de la seva trajectòria professional, sinó també com un dels més transcendents i icònics realitzats sobre el conflicte espanyol. Precisament el 2017 es complien vuitanta anys de la seva realització, una efemèride que ens va motivar a dur a terme una recerca més detallada sobre aquest reportatge, el qual, malgrat que se'n coneixien moltes fotografies, no havia estat abordat en la seva integritat. L'exposició, per tant, esdevé la primera vegada que les setanta fotografies que el componen es mostren juntes en la seva totalitat. No és, doncs, una exposició fotogràfica en ús, plantejada a partir d'una selecció prèvia d'imatges, sinó una mostra que presenta, sense filtres, tot el treball fotogràfic sobre el bombardeig existent a l'arxiu de Centelles, propietat del Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del Govern d'Espanya i dipositat al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. Aquest plantejament expositiu ens ha permès copsar la dimensió real del reportatge, conèixer-ne la metodologia de treball i explorar-ne l'abast de la difusió, que es movia en aquells moments entre els valors informatius propis de la crònica periodística i la seva instrumentalització com a propaganda política. Tots aquests aspectes formen part de la crònica que la mostra explica al llarg del seu recorregut.

Èrem conscients, però, que amb aquesta exposició fotogràfica es posaven en joc altres elements amb una forta càrrega històrica i també simbòlica. Els fets que narren les imatges testimonien un dels episodis més dramàtics de la història de la ciutat de Lleida.

En aquest sentit, la cruesa i la contundència de les imatges han impactat un espectre ampli de públic, que ha vingut massivament a visitar la mostra, fet que ha trencat tots els registres històrics del Museu. Joves i grans, mares i pares, visitants de tota condició, han mostrat espontàniament els seus sentiments de patiment i repulsa davant la barbàrie feixista, i molts d'ells no han pogut contenir les llàgrimes durant el seu recorregut entre les imatges de cases esfondrades, d'infants morts estesos a terra i de les escenes de dolor dels familiars de les víctimes. Certament, la proximitat temporal i física dels fets ha interpel·lat especialment els supervivents, els familiars i coneguts de les víctimes, i ha condicionat l'existència d'un alt grau d'emotivitat en les sales d'exposició al llarg de tots i cadascun dels dies en què la mostra ha obert les portes al públic. Molts d'aquests visitants no han pogut contenir la necessitat d'explicar la seva pròpia vivència personal. Acostumats, durant tants anys, només al comentari íntim i callat dels fets entre el cercle reduït de familiars i amics, la visualització de les imatges en un espai públic, com és el de les sales del museu d'art de la ciutat, ha actuat veritablement com a catalitzador per a l'alliberament dels sentiments. I el que és més important, en veure la seva expressió d'agraïment, aquesta visualització ha representat un acte de reparació i homenatge a les víctimes. De vegades pensem que els resultats de les recerques històriques de caire acadèmic són àmpliament coneguts i assumits per tothom a partir de la seva publicació. L'exposició, però, està mostrant que encara resta molt de camí per recórrer abans que aquests fets i d'altres de característiques similars, vinculats amb la recuperació i dignificació de la memòria de les víctimes de la guerra i la dictadura, siguin plenament coneguts i reivindicats. Aquesta publicació vol ser, en aquest sentit, una contribució a aquesta finalitat, procurant donar la màxima difusió al reportatge i visibilitzar uns fets que no hem d'oblidar, si volem ser plenament conscients de la nostra pròpia història.

Tot plegat reforça el nostre compromís, com a museu d'art de la ciutat, d'explicar, a través dels diferents llenguatges creatius, el nostre passat més recent i com es van configurant els diferents elements que formen la nostra memòria col·lectiva. Com diu l'artista Francesc Torres, “on no hi ha museus no hi ha història, no hi ha memòria, no hi ha paradigma d'excel·lència, no hi ha consciència ciutadana”.

Jesús Navarro Guitart

Director del Museu d'Art Jaume Morera

Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida. Crònica d'un reportatge

Oriol Bosch Bausà

Lucho Poirot:
Retrat d'Agustí Centelles, c. 1980
(Col·lecció Sergi Centelles)

“Pel meu arxiu, tindràs ocasió de veure el desenvolupament de la guerra.”¹ Així s'adreçava Agustí Centelles (València, 1909 – Barcelona, 1985) al seu fill Sergi, llavors encara un infant, en el diari que el reporter gràfic va començar a escriure durant el seu confinament, l'any 1939, al camp de concentració de Bram després d'haver emprès el camí de l'exili carregat amb una maleta amb més de quatre mil negatius. Aquella cèlebre maleta contenia imatges dels fets més significatius de la història de la Guerra Civil (1936–1939), i de fet, moltes d'aquelles fotografies reunien totes les qualitats per esdevenir, amb el pas del temps, algunes de les instantànies més emblemàtiques i icòniques del conflicte bèl·lic. Segons explicaria més tard el mateix Centelles, en aquell moment no era conscient del valor històric que tindria aquest arxiu en un futur; només deia que s'havia emportat el material per evitar que es pogués utilitzar com a eina de repressió contra els subjectes que hi apareixien retratats.² Sortosament, entre l'arxiu de negatius que el fotògraf va salvar i amagar durant més de trenta-set anys, s'hi trobaven les fotografies d'un dels seus reportatges més antològics: el reportatge sobre els efectes devastadors del bombardeig de Lleida del dia 2 de novembre de 1937.

L'exposició “Agustí Centelles i el bombardeig de Lleida” centra la seva mirada en aquest reportatge gràfic, en el qual s'entrecreen l'obra d'una de les figures més reconegudes de la història de la fotografia al nostre país i un dels episodis més tràgics de la Guerra Civil a Catalunya. En aquest sentit, la mostra presenta

1 CENTELLES, Agustí. *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Barcelona: Destino, 2009, p. 31.

2 FERRÉ, Teresa. “L'arxiu Centelles: història d'una maleta i el seu contingut”. *Comunicació: Revista de Recerca i d'Anàlisi*. Vol. 29 (2012), p. 87–105.

per primera vegada íntegrament tot el material fotogràfic conservat del reportatge, procedent de l'arxiu de negatius del fotògraf, que actualment custodia el Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH). Així mateix, l'exposició està concebuda amb l'objectiu d'explicar l'extensió i la rellevància del reportatge, sense oblidar aspectes essencials sobre el context en el qual es va dur a terme i es va difondre en el seu moment. Un context històric convuls, marcat per la cobertura mediàtica del conflicte armat i la subordinació de la fotografia de premsa als dictàmens de la informació i la propaganda de guerra, sense el qual difícilment podríem entendre el significat i la funció que tenien reportatges tan colpidors com el que protagonitza la mostra. I és que no hi ha dubte que probablement aquest fou un dels reportatges més durs que Centelles va haver d'afrontar durant la seva carrera fotoperiòdística, i malgrat que avui dia està considerat com un dels seus millors treballs, el fotògraf sempre el recordaria amb un enorme sentiment de tristesa i indignació. Un enuig causat per haver d'assistir a una ciutat dolorosament castigada per un acte que ell mateix qualificaria de criminal, per haver de veure'l amb els seus propis ulls i haver de fixar sobre negatiu el seu testimoni gràfic.

EL BOMBARDEIG DE LLEIDA

El bombardeig de Lleida del 2 de novembre de 1937, el primer que va sofrir la ciutat, fou un dels més violents de tota la contesa bèl·lica espanyola. Cal recordar que els bombardejos indiscriminats sobre població civil foren una pràctica que es va inaugurar en aquesta guerra, un precedent que posteriorment esdevingué habitual durant la Segona Guerra Mundial. La finalitat d'aquest tipus d'atacs aeris, especialment en ciutats de la rereguarda, on freqüentment no hi havia cap objectiu militar, era clarament infondre el pànic col·lectiu, desmoralitzar el bàndol enemic i afeblir-ne la resistència. En el cas espanyol, no hi ha dubte que l'aviació tingué un paper molt destacat en el resultat final de la Guerra Civil, ja que el bàndol nacional va gaudir d'una superioritat decisiva en aquest tipus d'armament gràcies a l'ajuda de les potències feixistes de Hitler i Mussolini, però també a la política de no-intervenció de les democràcies occidentals que abandonaren la República i deixaren els dos bàndols en una desigualtat inqüestionable.³ En nom de Franco,

3 PRESTON, Paul. "1936–39. Tres años que desafían el olvido". A: *La Guerra Civil. Las fotos que hicieron historia*. Madrid: La Esfera de los Libros: JdeJ Editores, 2006, p. 9–63.

la Legió Còndor alemanya i l'Aviació Legionària italiana —aquesta última, responsable de la majoria de les bombes caigudes sobre Catalunya— van posar a prova sobre territori espanyol la seva supremacia militar i van provocar milers de víctimes i ferits indefensos, davant la migrada capacitat dels atacs dispersos i ineficaços de l'aviació republicana.

Sigui com sigui, la veritat és que els primers bombardejos van agafar per sorpresa la població civil. Lleida, que era una ciutat que havia viscut els primers anys de la guerra lluny de les línies de combat, va viure el seu primer bombardeig com un xoc realment traumàtic. Un bateig de foc que marcaria per sempre més la història i la memòria dels lleidatans.⁴ El mateix dia de l'escomesa, el Ministeri de Defensa Nacional del Govern de la República va emetre el comunicat oficial següent amb la crònica dels fets, nota que l'endemà publicaria, com era habitual, tota la premsa escrita:

L'aviació facciosa, prosseguint en la seva conducta de realitzar atacs contra poblacions civils allunyades dels fronts de batalla, ha bombardejat aquesta tarda, pels volts de les quatre, la ciutat de Lleida.

L'agressió ha anat a càrrec de nou trimotors procedents de Saragossa, els quals, passant per sobre el centre de la capital, han deixat caure sobre edificis civils totes les bombes de les quals eren portadors.

Entre els edificis destruïts figura una escola d'ensenyament primari, d'entre les runes de la qual han estat extrets fins ara 50 cadàvers de nens. El nombre total de morts registrats fins ara puja a 120. El nombre de ferits és molt important.

Els aviadors, no prou contents de bombardejar, van fer nodrit foc de metralladora contra la gent que fugia pels carrers.⁵

Durant molts anys s'havia atorgat la responsabilitat de l'atac a la Legió Còndor, però no fou fins fa poc més d'una dècada que diversos estudis i el documental *El braç de les fúries*, de Lleida Televisió, van atribuir l'autoria del bombardeig a l'Aviació Legionària.⁶ En concret, l'atac va anar a càrrec de nou avions Savoia-Marchetti S.M.79 de l'aviació feixista italiana procedents

4 SAGUÉS, Joan. *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 370-375.

5 "Assassins sobre Lleida". *La Publicitat* (3 novembre 1937), p. 1.

6 SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLAROYA, Joan. *Espanya en llamas. La Guerra Civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003. GUARDIOLA, Jordi; MIRANDA, José Carlos. *El braç de les fúries*. Lleida: Lleida Televisió, 2007.

de l'aeròdrom de Sòria, que a primera hora de la tarda deixaven caure sobre la ciutat la seva càrrega mortal de bombes de diferents pesos i calibres, inclosos les del tipus incendiari. Segons el relat de la historiadora Mercè Barallat —l'autora que ha investigat el tema amb més profunditat—, l'esquadrilla aèria va llançar els explosius seguint el recorregut que formaven els carrers Blondel i Major, el barri del Canyeret, el carrers Sabaters i de l'Estereria i la rambla de Ferran.⁷ Després de girar a les comportes del riu, van tornar a bombardejar l'eix urbà per Cappont i els marges del Segre. Malgrat que avui en dia han passat vuit dècades des dels fets, sembla que encara hi ha aspectes de l'operació que resten oberts. En aquest sentit, l'any 2011 l'historiador aeronàutic Josep Pla i l'excoronel de l'Exèrcit i també supervivent del bombardeig Antonio Ruiz Mostany publicaren un article a la premsa local en què aportaven noves dades sobre els motius de l'atac.⁸ Segons donaven a conèixer, l'ordre d'operacions conservat a l'arxiu de

7 BARALLAT, Mercè. *Els bombardeigs de Lleida*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013. BARALLAT, Mercè. *La repressió a la postguerra civil a Lleida: 1938–1945*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

8 PLA, Josep; RUIZ MOSTANY, Antonio. “La verdad sobre el bombardeo de Lleida”. *La Mañana* (5 juny 2011), p. 10–13. També a PLA, Josep; RUIZ MOSTANY, Antonio. “El bombardeo de Lérida de 2 de noviembre de 1937”. *ARES. Revista de Historia y Actualidad Militar* (2011), núm. 22, p. 24–31. Les mateixes aportacions són recollides per MOREA, Vicent. *La Guerra Civil Espanyola. Per terres d’Osca, Lleida i Ebre*. Lleida: deParís, 2017.

l'Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare de Roma revelava que l'objectiu principal de la missió del grup d'avions era la indústria química de Flix, dedicada a la fabricació d'explosius, mentre que Lleida figurava com a objectiu secundari, indret que finalment fou atacat, ja que l'aviació italiana s'havia trobat el primer emplaçament cobert de núvols. D'altra banda, els autors, a més de plantejar la hipòtesi segons la qual les alarmes no van sonar aquell dia degut a la procedència dels avions (en sentit sud-nord), posen en dubte el fet que els trimotors, havent acabat la càrrega abans de finalitzar l'escomesa, metrallessin la població civil que omplia els carrers, tal com descriuen el comunicat oficial republicà, la premsa escrita i alguns testimonis.⁹

Sigui com vulgui, el cert és que les conseqüències del bombardeig foren terribles. Al cap de pocs minuts els carrers de Lleida s'havien omplert de runa i de cadàvers.¹⁰ Les bombes van afectar molts edificis i habitatges del centre històric de la ciutat, especialment als carrers Major i Blondel. En aquesta via, els explosius impactaren directament sobre el Mercat de Sant Lluís, davant del qual moltes dones i nens esperaven, a aquella hora, l'obertura de les seves portes, i també sobre el Liceu Escolar, immoble que va sofrir l'esfondrament complet d'una de les seves dues ales en el moment en què les aules eren plenes d'alumnes. La població es va mobilitzar de seguida per tal d'atendre les víctimes i organitzar les tasques de desenrunament dels edificis, que havien sepultat desenes d'habitants. El centres sanitaris, particularment l'Hospital, van quedar ben aviat desbordats amb l'arribada dels ferits i morts. Però, malgrat tots els esforços, el resultat de la brutal acció fou demolidor. En l'ofensiva van morir-hi més de dues-centes cinquanta persones i en van resultar ferides més de mig miler. Entre les víctimes mortals, el mig centenar de nens que en el moment de la funesta investida de les bombes eren a les aules del Liceu Escolar. Un quadre atroç que esperava l'arribada de la premsa, disposada a deixar testimoni gràfic d'un dels episodis més tràgics de la història d'una ciutat i d'una guerra.

9 D'acord amb el seu parer, l'altura a què els avions sobrevolaren la ciutat, la seva autonomia i la configuració de les seves metralladores fan poc creïble aquest fet. PLA, Josep; RUIZ MOSTANY, Antonio. "Los bombardeos de Lérida (1937-1938)". *ARES. Revista de Historia y Actualidad Militar* (2015), núm. 43, p. 28-39.

10 Tots els testimonis coincideixen en l'efecte eixordador de l'impacte de les bombes i la foscor produïda pels núvols de fum i pols que cobriren la ciutat en pocs segons. Els que eren més a prop de la topada dels explosius comenten la visió dantesca de l'estesa de cadàvers i ferits per tot arreu, així com l'estat de xoc que provocà l'atac, que en molts casos deixaria seqüeles psicològiques de per vida als supervivents. El col·leccionable *Lleida sota les bombes*, editat pel diari *Segre*, transcriu un interessant recull d'entrevistes a molts testimonis del bombardeig realitzades amb motiu de la producció del documental *El braç de les fúries (Lleida sota les bombes)*. Lleida: Diari Segre, 2007).

EL REPORTATGE D'AGUSTÍ CENTELLES

L'esclat de la Guerra Civil va convertir de la nit al dia en reporters de guerra tota una generació de fotògrafs de premsa catalans que, com Agustí Centelles, havien consolidat la seva trajectòria durant els anys de la Segona República.¹¹ En realitat, Centelles es trobava llavors en el moment més àlgid de la seva trajectòria com a fotoperiodista, una carrera dissortadament curta a causa del resultat final de la guerra, però notablement fulgurant, que va arrencar amb la seva afició a la fotografia de ben jove. Després de treballar com a aprenent a l'estudi de Francesc de Baños i als tallers de rotogravat del diari *El Día Gráfico*, Centelles es va formar en l'ofici de reporter gràfic a principis de l'any 1927 amb el fotògraf barceloní Josep Badosa, a qui sempre va considerar el seu mestre. El 1932, després de complir el servei militar, passa a treballar com a ajudant a la societat dels coneguts fotògrafs Josep M. Sagarra i Pablo Luis Torrents. En aquesta època, el fotògraf acumula experiència i comença a revelar-se contra les formes conservadores que dominaven el reportatge gràfic al país, influenciat especialment per la seva afició al cinema i l'estil dinàmic i modern de la fotografia que admirava en revistes estrangeres. Val a dir que serà durant les dècades dels vint i trenta que la fotografia d'informació viurà una autèntica renovació, a l'empara de les recerques formals de les avantguardes i la Nova Visió, i coincidint amb una autèntica edat d'or dels setmanaris il·lustrats. L'auge creixent de la premsa gràfica a tot el món, que compartia l'espai mediàtic amb els noticiaris cinematogràfics i la ràdio, va suscitar una modernització tècnica i conceptual del reportatge gràfic, moment en el qual les imatges, més enllà d'il·lustrar textos, esdevenen definitivament notícies d'actualitat per si soles. En aquest context de maduresa del fotoperiodisme en el sistema informatiu de masses, Centelles esdevé un dels primers fotògrafs a adquirir una càmera de petit format, la mítica Leica, una màquina versàtil, ràpida i lleugera, de pas universal (negatiu de 35 mm), que li va permetre imprimir vivesa i nous punts de vista a les seves fotografies. Poc després de la dissolu-

11 Per conèixer la vida i l'obra de les tres generacions de reporters gràfics que van exercir el seu ofici a Barcelona durant les primeres dècades del segle XX, vegeu el treball imprescindible de GONZÁLEZ, Pablo; ANTEBI, Andrés; FERRÉ, Teresa. *Reporters gràfics: Barcelona 1900-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Arxiu Nacional de Catalunya, 2015. A banda d'Agustí Centelles, entre els fotògrafs barcelonins que van cobrir la Guerra Civil, destaquen noms com els de Pablo Luis Torrents, Josep M. Sagarra, Josep Badosa, Pérez de Rozas, Brangulí, Ana María Martínez Sagi, Joan Andreu Puig Farran o Miquel Agulló Padrós, alguns dels quals encara resten en espera d'estudis en profunditat que en recuperin la figura i obra.

Pablo Luis Torrents:
Agustí Centelles al Front d'Aragó
(fragment), 1936
(Col·lecció Sergi Centelles)

ció de l'associació Sagarra i Torrents, l'any 1934, decideix establir-se pel seu compte i comença a col·laborar de manera continuada en la premsa barcelonina, ara ja publicant de forma habitual les seves imatges amb la seva pròpia signatura en diaris com *La Vanguardia*, *La Humanitat*, *La Noche*, *El Día Gráfico* o *Última Hora*. Coincidint amb l'aixecament militar del 19 de juliol de 1936, realitza un dels seus reportatges més cèlebres, algunes imatges del qual, com la coneguda instantània dels guàrdies d'assalt al carrer de la Diputació de Barcelona, es difonen no només a la premsa espanyola, sinó també internacionalment. És per això que aquest reportatge representa per a

Centelles la seva consagració com a fotoperiodista, però també l'inici d'una nova etapa, en aquest cas, com a reporter de guerra.

D'aquesta manera, des d'agost de 1936 i durant els primers mesos del conflicte, Centelles exerceix de corresponsal de guerra per compte propi, període en què realitza els seus primers reportatges del Front d'Aragó i de la rereguarda barcelonina. És també en aquest moment que, a més de treballar per a la premsa, comença a col·laborar en diverses publicacions i materials de difusió del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya. Al setembre de 1937, és mobilitzat com a soldat en ser cridada la seva lleva, però, en lloc d'agafar el fusell i anar a lluitar al front, entra a prestar servei com a fotògraf del Comissariat de l'Exèrcit de l'Est a Lleida i els fronts de combat. En realitat, aquesta nova situació li permet continuar exercint de reporter gràfic, tant a la rereguarda com especialment al Front d'Aragó, el qual, segons explica ell mateix, va recórrer totalment, des del Pirineu aragonès fins a Terol, passant "estones de vertader pànic i perill" i jugant-se "la vida moltes vegades".¹² Durant aquests mesos, el seu *modus operandi* consisteix a realitzar successius viatges d'anada i tornada al front des de Barcelona, lloc on acostumava a romandre quatre o cinc dies per revelar el material que havia impressionat a primera línia de foc i lliurar-lo a la

premsa i als organismes oficials. En aquest sentit, cal tenir en compte que Centelles, igual que la resta de reporters gràfics del país, treballava en un context de guerra marcat pel control i la regulació de l'activitat professional per part dels ens oficials i la censura militar a la premsa, decretada des de l'inici de la contesa bèl·lica. A més, tots els viatges al front havien de ser autoritzats per les corresponents autoritats, si no eren organitzats directament per aquestes o per l'Agrupació Professional de Periodistes. Les expedicions es realitzaven habitualment en grup (fotògrafs, redactors i reporters cinematogràfics), sovint hi prenia part també la premsa estrangera i totes requerien els corresponents permisos i salconduïts.¹³ És per aquesta raó que Centelles, tal com va descriure en el seu diari, anava gairebé sempre acompanyat del cameràman de Laya Films Manuel Berenguer,¹⁴ amb qui formava equip i amb qui viatjava al front, “conduint una estona cadascú, un cotxe Balilla requisat que m’havien donat a mi a la Delegació de Transport de Catalunya en qualitat de dipòsit”.¹⁵ No hi ha dubte que en el transcurs d’aquests viatges, Lleida representava una parada habitual per a ambdós reporters, ja que en aquell moment la capital del Segre, a més de ser la ciutat més gran de la rereguarda del front aragonès, era el centre logístic de proveïment de l’Exèrcit de l’Est i un lloc de pas obligat de les tropes republicanes cap als fronts de combat.

Precisament, és per això que Centelles era prop de Lleida quan es va produir el terrible bombardeig del 2 de novembre de 1937, dia en què casualment es dirigia a Barcelona des del Front d’Aragó. Així ho recordava ell mateix en una entrevista que li va fer la periodista Paloma Chamorro a Televisió Espanyola el 1979:¹⁶

13 GONZÁLEZ, Pablo; ANTEBI, Andrés; FERRÉ, Teresa. *Repòrters gràfics: Barcelona 1900–1939*, p. 109.

14 Durant la Guerra Civil, Manuel Berenguer (1913–1999) es va formar com a operador de càmera de Laya Films, la productora del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, i es dedicà en especial a reportatges i noticiaris del front. També va col·laborar com a tècnic de la segona unitat en el conegut film d’André Malraux *Sierra de Teruel* (1939). Després de la guerra, es va convertir en un dels principals directors de fotografia del cinema espanyol, i va treballar, entre d’altres, amb directors com Florián Rey, Pedro Lazaga, Luís García Berlanga o Manuel Mur Oti. Curiosament, Berenguer, que va treballar en paral·lel amb Centelles en el reportatge sobre el bombardeig de Lleida, tornaria a la ciutat anys després per rodar-hi, com a director de fotografia, *La fiel infantería* (1959), de Pedro Lazaga, paradoxalment una pel·lícula de ficció sobre la Guerra Civil realitzada des de l’òptica del bàndol vencedor.

15 CENTELLES, Agustí. *Diari d’un fotògraf. Bram, 1939*, p. 29.

16 *Imágenes*. Dir. Paloma Chamorro. TVE (1979).

En uno de esos viajes es cuando, al llegar a Cervera de regreso, en Cervera oímos el bombardeo de Lérida pero tanto Berenguer como yo creíamos que habían ido al campo de aviación y que era una incursión más que habían hecho. Pero al llegar a Barcelona ya teníamos un telefonazo que regresáramos inmediatamente al Comisariado del Ejército del Este e invertimos menos tiempo del que habitualmente se hacía. Llegamos ya de noche y el cuadro que nos encontramos fue extraordinario. Él filmaba con unas bengalas y yo aprovechaba para hacer las fotos y luego por la madrugada, al amanecer, en el cementerio aquello fue horrible. El reportero gráfico cuando siente y tiene la cámara en la cara está por lo que hace, no ve nada más que aquello, intenta captar y lo capta. Luego viene la reacción, sobre todo en ese caso que fue tremendo. La reacción viene luego, cuando has terminado el trabajo y ves aquel espectáculo es cuando empiezas a reaccionar y empiezas a despedir sapos y culebras viendo el crimen, porque aquello fue un crimen.

A partir d'aquest relat del fotògraf i de l'anàlisi del seu arxiu, podem deduir que, efectivament, Centelles, després de sentir la remor de les bombes i de rebre la notícia de la brutal agressió, es va traslladar immediatament a la ciutat per copsar-ne les conseqüències.¹⁷ En tot cas, totes les imatges del reportatge que es conserven a l'arxiu foren captades l'endemà del bombardeig, és a dir, el 3 de novembre de 1937. Aquest dia, a primera hora del matí, Centelles és al cementiri municipal, on exposa un primer rodet davant l'horrible espectacle dels cadàvers de les víctimes i les imatges de dolor dels familiars que hi han acudit a identificar-los. Posteriorment, durant el dia, recorre els carrers desolats del centre urbà per testimoniar, en un segon rodet, els edificis afectats per les bombes i les tasques de desenrunament. En total, el fotògraf impressiona setanta fotografies, trenta-cinc per rodet, fet que respon a la voluntat de Centelles de fer una àmplia cobertura dels esgarrifosos esdeveniments que es troba

17 Malgrat que no altera el fet que Centelles es trobés prop de Lleida el dia del bombardeig, segons explica el seu fill Sergi, el fotògraf, en lloc de ser a Cervera, aquell dia havia fet parada a Juneda, poble de la família de la seva dona, Eugènia Martí Montserrat. Des d'aquí va sentir els estrèpits del bombardeig i després de parlar amb el Comissariat de Propaganda de la Generalitat decidí desplaçar-se a Lleida de matinada per veure i fotografiar el que hi havia passat (entrevista amb Sergi Centelles, 21.9.2017). També el periodista Josep Pernaü corrobora el fet que Centelles tornava del Front d'Aragó, camí de Barcelona, quan, en veure el que havia tingut lloc a Lleida, va decidir quedar-s'hi. PERNAU, Josep. *Memòries. D'Arbeca a l'Opus Mei*. Barcelona: Edicions La Campana, 2004, p. 21.

al davant (p. 40–41).¹⁸ Des del punt de vista del contingut de les fotografies, les seves imatges ens remetent a una nova iconografia de la guerra, en la qual es perpetuen sovint els mateixos motius a l'hora de representar gràficament els efectes dels bombardejos: edificis esventrats, tasques de salvament i de desenrunament, cadàvers de nens i adults i escenes de dolor. En definitiva, unes imatges que els lectors dels diaris i els espectadors cinematogràfics havien començat a veure i a consumir regularment a mesura que avançava el conflicte i que els bombardejos contra la població civil es convertiren en un fet quotidià, especialment a les capitals del país. Sigui com sigui, el reportatge de Centelles sobre el bombardeig de Lleida esdevingué paradigmàtic en aquest sentit, ja que, com veurem més endavant, fou publicat en multitud de revistes i diaris de tot el món.¹⁹

Entre les imatges que Centelles va captar de la ciutat en runes, destaquen especialment, per la seva desolació, les fotografies del carrer Major (p. 42–43), cobert de vidres trencats, ferralla i tota classe de restes, així com de la plaça de la Llibertat, avui plaça de Sant Francesc (p. 44–45). En la seva confluència, s'aprecia l'efecte de les bombes sobre el lloc on es trobava l'establiment comercial Calzados Berdié, l'aparador i l'interior del qual apareixen totalment destrossats. Una altra de les imatges recurrents són les

18 El CDMH conserva avui en dia els negatius originals del reportatge. Del seu examen se'n pot deduir que Centelles el va realitzar sobre pel·lícula cinematogràfica, un fet habitual segons el seu fill Sergi, ja que el fotògraf acostumava a comprar rotlles sencers de negatiu de 35 mm que posteriorment ell mateix tallava en diverses tires per carregar els diversos xassissos de rodet per a la seva càmera Leica (entrevista amb Sergi Centelles, 21.9.2017). A través dels codis que identifiquen el fabricant del negatiu també podem saber que es tractava de pel·lícula pancromàtica en suport de nitrat, produïda per la marca Kodak el 1936. A banda dels negatius en 35 mm, també s'han conservat dues plaques de 9 × 12 cm que reprodueixen dues de les fotografies del reportatge (MECD, CDMH, Archivio Centelles, 0823 i 0825; p. 96 i 103). En aquest cas es tracta de reproduccions que el mateix Centelles va realitzar en gran format de còpies positivades per ell mateix sobre paper per poder-ne fer nous tiratges. El CDMH també conserva el dietari del fotògraf, un índex manuscrit realitzat també pel mateix Centelles que és un instrument molt interessant per a la identificació de les imatges de l'arxiu. D'altra banda, existeixen dos jocs de fulls de contacte positivats per Centelles a finals dels anys setanta dels negatius del reportatge: un és propietat de la Col·lecció Sergi Centelles (p. 118–119) i l'altre es troba a la Biblioteca del Pavelló de la República (UB), dins de l'àlbum *Colecció de fotografias del periodo octubre 1934–diciembre 1938*, que el fotògraf mateix va presentar com a dipòsit legal de les seves imatges el 1978.

19 És important assenyalar que Centelles no fou l'únic fotògraf que captà les conseqüències del bombardeig, atès que el Comissariat de Propaganda de la Generalitat es va encarregar d'organitzar un viatge col·lectiu de periodistes nacionals i estrangers que es desplaçaren a la ciutat el mateix dia per cobrir-ne la notícia. En aquest sentit, l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) conserva una desena de fotografies sobre paper corresponents a un altre fotògraf—algunes de les quals, amb marques de censura—, en què apareixen les mateixes escenes del cementiri copsades per Centelles realitzades des de diferents punts de vista; es tracta d'imatges que actualment resten sense atribució, però que probablement foren obra del fotògraf sabadellenc Miquel Agulló Padrós (1901–1954), membre de la plantilla del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (ANC1-1-N-4887/4888, 4890/4891, 4893/4897).

Francesc Xavier Ferran i Brugués:
 Reproducció del periodoc mural
 "Ataquemos!", 1937-1938
 (Arxiu Nacional de Catalunya)

la ciutat després de l'escomesa en sentir-se desprotegits, podien ser municipalitzats i ocupats per lleidatans desemparats a causa del bombardeig.²⁰ D'altra banda, Centelles insisteix a reproduir amb deteniment les obertures que provoquen els explosius en impactar sobre els edificis, com el que es pot veure en l'immoble del carrer Major, ubicat a l'altura de la plaça de la Llibertat, on un enorme esvoranc en deixa al descobert les plantes superiors (p. 46-47). Sorpren també veure fileres de llibres amuntegats entre les runes d'una casa, potser un establiment comercial o una llar benestant, del carrer de Blondel (p. 54-55); una imatge que arrencava del periodista Jesús Izcaray les paraules següents, extretes del text antifeixista que acompanyava la publicació del reportatge a la revista *Estampa*: "Los hombres sudan entre las ruinas. Hay un montón de libros. Saltaron bajo las bombas. Ahora los han apilado de nuevo. Goering es un cerdo con correa. No le gustan los libros. A nosotros, sí".²¹ Vora aquesta casa, quatre fotografies més descriuen l'estat en què van quedar els immobles que ocupaven l'actual carrer de la Vila de Foix, davant la Catedral, a tocar de l'Antic Hospital de Santa Maria (p. 50-53), un exemple de com els bombardejos afectaren en molts casos el traçat urbà de les ciutats. Però les imatges més colpidores d'aquest rodet són, sens dubte, les de l'edifici del Liceu Escolar (p. 57-61), fetes des de l'interior de l'immoble, del qual només queda la fantasmagòrica visió de l'esquelet, i ja pràcticament buit, perquè els milicians hi

instantànies en què els mobles i les pertinences de les famílies damnificades que s'han quedat sense casa s'amunteguen al carrer, davant les seves antigues llars, en espera que els seus propietaris puguin ser real·lotjats per les autoritats (p. 48-49). Sobre aquest aspecte, convé recordar que els pisos que quedaren abandonats a causa de la por, ja que molts habitants marxaren de

20 SAGUÉS, Joan. "Els anys de la guerra... i els dies de les bombes". A: *Lleida sota les bombes*, p. 41-64.

21 IZCARAY, Jesús. "Sobre las ruinas ¡nosotros!". *Estampa* (20 novembre 1937), p. 8-9.

treballaren tota la nit per extreure'n les víctimes i els supervivents d'entre les runes. Precisament, l'altre gran motiu que Centelles procura enregistrar pels carrers de la ciutat són les llargues cadenes d'homes que participen en les tasques de desenrunament i neteja dels edificis abatuts (p. 64–71), treballs que es dugueren a terme per professionals sanitaris, soldats i ciutadans voluntaris, i que s'allargaren durant quasi una setmana, moment en què les autoritats intentaren que la vida de la ciutat recuperés la normalitat. Entre els que participaren en aquestes tasques, a banda dels soldats de la 129a Brigada Mixta, hi havia també els joves en edat d'instrucció premilitar obligatòria que eren a la ciutat, motiu pel qual molts d'ells apareixen en diverses de les fotografies.²²

D'altra banda, així com la resta de les imatges del rodet ens permeten resseguir els passos del fotògraf per la ciutat, en aquesta sèrie d'imatges es fa molt difícil d'ubicar el lloc exacte des d'on foren fetes, encara que la majoria probablement es va realitzar al nucli antic i especialment al barri del Canyeret, tal com es dedueix per la tipologia dels immobles de parets de tova i sostre de canya.

Si aquestes imatges pretenen deixar constància gràfica de les cicatrius que les bombes havien produït sobre la ciutat, el conjunt d'instantànies captades al cementiri representen la visió del fotògraf d'una escena horrible i dantesca. Una dura realitat, interpretada per la càmera de Centelles, que posa de manifest que va saber testimoniar com ningú el drama humà i la violència criminal d'un dels episodis més colpidors de la guerra. Com a pròleg o epíleg de la macabra seqüència, dues imatges panoràmiques del cementiri amb la boira de primera hora del matí, dues imatges de recurs que ens ubiquen al lloc dels esdeveniments però que semblen a la vegada anticipar de manera metafòrica el contingut de la resta de fotografies (p. 78–79). Centelles ens mostra des de diferents punts de vista les desenes de cadàvers alineats en fileres d'homes, dones i nens que s'havien traslladat

22 “Magníficos ejemplos de solidaridad antifascista”. UHP (4 novembre 1937), p. 3.

al cementiri perquè fossin identificats, possiblement a causa del col·lapse que el dipòsit de l'Hospital va viure en poques hores (p. 80–101).²³ La visió directa i sense filtres de la mort ens remet a un fotògraf que, implicat en la realitat que l'envolta, treballa amb una enorme visceralitat, ja que el testimoni gràfic dels cossos sense vida esdevindrà una eina de denúncia pública de la brutalitat de l'agressor. En tot cas, aquestes imatges ens donen una idea clara de la dimensió de la tragèdia. El volum de morts fou tan elevat que les autoritats es van veure en la necessitat de prohibir els enterraments individuals de les víctimes, que foren inhumades en una fossa comuna del cementiri.²⁴ Però, més enllà de l'estremidora visió de les víctimes i dels detalls de les seves ferides, destaquen en especial les fotografies que capten els gestos de plor i desesperació de les dones lleidatanes, agenollades o dempeus, davant dels cadàvers dels familiars que acaben de perdre com a conseqüència del cruel bombardeig (p. 102–113). Precisament seran aquestes fotografies de gran intensitat i emotivitat les més representatives del reportatge i les que esdevindran, en un futur, imatges icòniques de la Guerra Civil i símbols universals del dolor i del sofriment de les víctimes innocents dels conflictes armats.

Sigui com sigui, des del punt de vista estètic, val a dir que Centelles no desplega artificis ni distàncies. La seva és una mirada directa i emotiva, sincerament compromesa, d'algú a qui la guerra toca de ben a prop i que ha de deixar constància gràfica d'uns esdeveniments extraordinaris. D'altra banda, el fet de poder veure totes les fotografies del reportatge ens permet descobrir o intuir, segons el cas, quins eren els seus mètodes de treball a l'hora d'afrontar un reportatge d'aquestes característiques. Per exemple, podem comprovar que el fotògraf realitza sovint dues o tres instantànies del mateix motiu: en algunes, modificant l'orientació entre les captures, vertical i horitzontal segons el cas (p. 42–43), i en d'altres, alterant-ne l'angle (p. 57–59). Aquesta repetició de motius respon únicament a la voluntat de realitzar una cobertura que s'adapti a les posteriors necessitats editorials i de maquetació de les fotografies, així com de cercar el punt de vista més adequat en cada ocasió. Per contra, també trobem diferents captures de la mateixa fotografia sense variació de l'enquadrament, situació que indica clarament que el fotògraf està cercant anticipar-se a l'instant

23 Dietari de l'infermer Joan Blàvia. Citat a BARALLAT, Mercè. *Els bombardeigs de Lleida*, p. 19.

24 “Los entierros de la víctimas”. *UHP* (4 novembre 1937), p. 3.

decisiu (p. 74–75). Centelles utilitza sovint enquadraments contrapicats (p. 61) i angulacions laterals (p. 69) per emfatitzar els continguts de la imatge i donar-hi dinamisme, un fet que posa de manifest el seu domini de la composició de l'enquadrament, així com de l'assimilació dels nous punts de vista netament moderns, sorgits de la influència de les avantguardes i l'estètica cinematogràfica. D'altra banda, mentre que els enquadraments generals i oberts predominen en el rodet dels carrers i edificis de la ciutat, en el del cementiri, especialment en el retrat de les víctimes, es produeix una tensió entre aquest tipus de plans amb d'altres de més curts i amb primers plans. Si els primers permeten recalcar la idea de l'elevat nombre de víctimes del bombardeig (p. 94–97), els segons insisteixen a denunciar la crueltat i brutalitat de l'agressió sobre els cossos i rostres dels difunts, molts d'ells nens i nenes (p. 80–83 i 88–93). Però allí on l'ofici de Centelles esdevé magistral és en les seqüències de fotografies dels familiars plorant les seves víctimes, imatges en què la càmera Leica del fotògraf aconsegueix sintetitzar una gran càrrega emotiva a partir d'un excel·lent treball d'enquadrament, d'un apropament exacte als subjectes representats i, sobretot, d'una intuïció perfecta per anticipar-se i captar el moment decisiu (p. 102–113). De fet, algunes de les imatges més cèlebres del reportatge (p. 103 i 110) prenen una nova significació vistes al costat de les seves variants, malgrat que continuen mantenint per si soles totes aquelles qualitats per les quals no només esdevindran obres reconegudes, sinó també fotografies emblemàtiques del conflicte. Parlem d'unes qualitats com la proximitat al tema, la capacitat per copsar l'instant precís del gest, la síntesi narrativa i emotiva dels fets o la condició del fotògraf com a testimoni de la veracitat del document, que sens dubte asseguraren a aquestes imatges un lloc en la posteritat.

EL RESSÒ INTERNACIONAL

La Guerra Civil fou el primer gran conflicte bèl·lic que va merèixer una cobertura important per part de la premsa gràfica d'arreu del món. Una àmplia difusió que, sens dubte, va marcar el naixement de la fotografia de guerra contemporània. En aquesta direcció, és important assenyalar que és també en aquest moment que es comença a fixar en l'imaginari col·lectiu el mite i la llegenda de la figura del reporter de guerra en la història de la fotografia de premsa. Des d'aquest punt de vista, cal recordar que la disputa armada va atreure un nombrós grup

de corresponents gràfics estrangers, com els coneguts fotògrafs Robert Capa, Gerda Taro o David Seymour (Chim), l'obra dels quals, igual que la de la resta d'enviats especials, va omplir pàgines i pàgines sobre el conflicte en setmanaris gràfics de tot el planeta.²⁵ A més a més, els diaris i revistes estrangers posaren de manifest el valor i la tasca dels seus fotògrafs, dels quals en destacaven el dramatisme de les seves imatges i seu el paper valent i atrevit com a testimonis d'excepció dels fets. A diferència d'aquest incipient reconeixement d'autoria, quan les imatges de fotògrafs locals es publicaven a l'estranger, gairebé sempre apareixien sense signar. Malgrat això, també és veritat que gràcies a la guerra, molts

fotògrafs com Centelles, de qui sovint s'ha comparat la manera de fotografiar amb la de Capa, van poder veure com algunes de les seves fotografies tenien una gran difusió internacional.

En aquest sentit, és important tenir en compte la tasca de les agències informatives i dels serveis de comunicació del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya en la difusió immediata de les imatges de la guerra en diaris i revistes d'arreu del món. Precisament, el Comissariat, el primer organisme oficial de propaganda creat a l'Espanya republicana i a l'Europa democràtica, va tenir un paper fonamental en la internacionalització del conflicte. És ben conegut el fet que, si bé la Guerra Civil fou un camp d'experimentació de noves tècniques militars, com els bombardejos sobre la població civil, també ho fou en el terreny de la comunicació i la propaganda; una arma que no només s'utilitzava per cohesionar i mobilitzar la població, sinó també per cercar suports internacionals. El Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, creat per decret l'octubre de 1936, estava dirigit per Jaume Miravittles, el qual va desplegar, conjuntament amb el fotògraf i publicista Pere Català Pic, cap de la Secció d'Edicions, un

25 Sobre l'activitat d'aquests fotògrafs durant la Guerra Civil podeu consultar *La maleta mexicana. Las fotografías redescubiertas de la Guerra Civil Española de Capa, Chim y Taro*. Nova York: International Center of Photography; Madrid: La Fábrica: Fundación Pablo Iglesias, 2012.

gran ventall d'accions de propaganda que incloïen tota classe de mitjans, des d'escrits, com revistes, cartells, llibres, postals i publicacions diverses, fins a exposicions, programes de ràdio (Ràdio Associació de Catalunya) o pel·lícules cinematogràfiques (Laya Films).²⁶ Entre aquesta extensió i diversitat d'activitats, no hi ha dubte que la imatge fotogràfica tingué un paper destacat, ja que a banda de disposar d'un departament fotogràfic propi, amb una secció de reporters gràfics i de laboratori, foren molts els fotògrafs catalans que, com Centelles, col·laboraren amb l'entitat, encara que també ho feren d'altres de nacionals i estrangers.

És en aquest context de la fotografia al servei de la propaganda que hem d'entendre l'enorme ressò

internacional que va tenir el reportatge de Centelles sobre el bombardeig de Lleida. Així ho demostra la gran quantitat de referències que hem localitzat, fins avui, tant de diaris com de revistes gràfiques d'arreu del món, en què es van reproduir les fotografies del reportatge; una llista representativa que de ben segur s'incrementarà a mesura que noves investigacions aprofundeixin en la difusió internacional de l'obra de Centelles.²⁷ Periòdics d'Anglaterra, França, Suïssa, els Estats Units o fins i tot Austràlia publicaren les colpidores fotografies de la destrossa urbana provocada per les bombes i les emotives escenes

26 Sobre el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan. *Guerra i propaganda. Fotografies del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya (1933-1939)*. Barcelona: Arxius Nacional de Catalunya; Viena Edicions, 2006. En relació amb les aportacions de Pere Català Pic, vegeu GIORI, Pablo. *Pere Català i Pic. Fotografia, publicitat, avantguarda i literatura (1889-1971)*. Barcelona: Dalmau Editor, 2016.

27 Anglaterra: *Daily Herald* (9 novembre 1937), p. 20 [Londres]; *The Scotsman* (9 novembre 1937), p. 14 [Edimburg]. França: *Ce soir* (9 novembre 1937), p. 1 i 10 [París]; *Le Populaire* (9 novembre 1937), p. 1 [París]; *L'Humanité* (9 novembre 1937), p. 1 [París]; *L'Oeuvre* (9 novembre 1937), p. 1 [París]; *Rouge-Midi* (12 novembre 1937), p. 1 [Marsella]; *Le Cri du Gard* (14 novembre 1937), p. 1 [París]; *Le Pèlerin* (21 novembre 1937), s. p. [París]. Suïssa: *A-Z Arbeiter-Zeitung* (9 novembre 1937), s. p. [Basilea]; *L'Impartial* (11 novembre 1937), p. 1 [La Chaux-de-Fonds]. Estats Units: *Plattsburgh Daily Press* (9 novembre 1937), p. 1 [Plattsburgh]; *Endicott Daily Bulletin* (22 novembre 1937), p. 1 [Endicott, Nova York]; *Look* (15 febrer 1938), p. 55 [Des Moines, Iowa]. Austràlia: *Argus* (25 novembre 1937), p. 11 [Melbourne]; *Townsville Daily Bulletin* (28 desembre 1937), p. 7 [Townsville].

del cementiri, sovint acompanyades de titulars punyents que incidien especialment en el caràcter criminal del bombardeig i en la tragèdia de les mares davant els cadàvers dels seus fills.²⁸ En tot cas, aquestes imatges, trameses de manera massiva pel Comissariat a mitjans de comunicació de tot el món, no només acomplien una missió informativa, sinó que tenien l'objectiu de sensibilitzar l'opinió pública i pressionar els governs de les democràcies estrangeres d'abandonar la seva política de no-intervenció en el conflicte i mostrar als ulls de món, com ho havia fet mesos enrere el *Guernica* de Picasso, la terrible crueltat dels atacs aeris perpetrats per l'aviació nazi i feixista contra població innocent i indefensa. En aquest sentit, val a dir que el fet de difondre fora de les nostres fronteres imatges de la violència provocada pels bombardejos com a denúncia de la crueltat i de la col·laboració dels règims feixistes amb el bàndol nacional fou una pràctica freqüent per part del Comissariat i els ens de propaganda republicans. Pocs dies després del bombardeig de Lleida, Jaume Miravittles declarava, per exemple, que “d’una fotografia d’infants assassinats per l’aviació —en aquest cas, a Madrid— s’han tirat 50.000 exemplars” i “hem editat una pel·lícula sobre els bombardeigs de Barcelona i l’hem tramesa a Mr. Eden i a M. Delbos [ministres d’Afers Estrangers britànic i francès respectivament], així com als presidents de la Societat de Nacions i dels Estats Units.”²⁹ A més, Miravittles hi afegia: “recentment hem filmat un altre documental del bombardeig de Lleida, en el qual figuren diversos fotogrames de mares cercant les despulles de llurs fills entre els cadàvers del cementiri lleidatà.”³⁰ En aquesta mateixa sintonia, els diaris locals de Lleida, com el republicà *El Ideal*, insistien, hores després del bombardeig, en consignes com “Mr. Eden vol una altra mostra

28 Alguns titulars, com “La massacre dels innocents”, “El dolor de les mares” o “Les mares màrtirs espanyoles”, col·locats sobre les reproduccions de les fotografies de Centelles, insistien en la difusió de la imatge de la mare com a símbol del martiri que patia la població civil espanyola. En aquest sentit, el bombardeig de Lleida es va llegir també com una tràgica confirmació del dolor que havien de suportar aquestes víctimes. El diari *Última Hora* deia: “Dedico el meu sentit homenatge a un heroi desconegut: La Mare Espanyola. Aquestes paraules, pronunciades pel President de la Generalitat, senyor Lluís Companys, durant la seva estada a Madrid en el discurs dirigit al poble espanyol, havia de tenir uns dies després una tràgica confirmació. En efecte, l’aviació feixista bombardejava el dia 2 de novembre la ciutat obrera de Lleida, situada a 150 quilòmetres del front. Dos-cents quaranta-tres morts, entre ells vuitanta-dos infants, aquest és el balanç d’aquesta nova gesta de l’aviació italo-alemanya”. “Tràgica confirmació”. *Última Hora* (9 novembre 1937), p. 1.

29 “Els delegats de la Generalitat a Madrid han visitat el fronts Sud i del Tajo. Declaracions de Jaume Miravittles a *La Voz*”. *La Humanitat* (12 novembre 1937), p. 3.

30 Es tracta del film de Laya Films que Manuel Berenguer va realitzar en paral·lel al reportatge de Centelles, el qual posteriorment s’inclouria en la pel·lícula *Catalunya màrtir* (1938).

de la «no intervenció»? A Lleida podem presentar-li proves de la barbàrie estrangera”.³¹ N’eren proves, doncs, no només els morts i els ferits, sinó també les fotografies de Centelles i dels altres fotògrafs del Comissariat que omplien les primeres pàgines dels diaris anglesos i francesos, especialment els d’esquerra, com ara socialistes o comunistes. Uns crits que, malgrat denunciar l’es-càndol dels atacs aeris i arrencar protestes de l’opinió pública, no van fer canviar la política d’aquests països. Igual que la cèlebre obra de Picasso, no hi ha dubte que les imatges dels danys que provocaren els bombardejos alemanys i italians difoses internacionalment ajudaren com cap altre mitjà a gravar la Guerra Civil en la consciència europea, i probablement per aquesta raó algunes de les imatges de Centelles sobre el bombardeig esdevingueren tan icòniques. Res més simptomàtic d’aquesta força icònica que el fet que el mateix Picasso conservés al seu arxiu dues imatges del bombardeig de Lleida, una de Centelles, la coneguda com a *Mater dolorosa* (p. 103), i l’altra d’un autor no identificat del Comissariat, probablement retallades de la premsa, i que influenciaren el pintor malagueny en la creació d’una sèrie d’obres centrades en el motiu de la dona que plora.³²

VISIONS DE LA GUERRA

Si bé durant els primers temps de la guerra els motius principals que protagonitzaven les imatges de la rereguarda que publicaven els diaris editats a Barcelona intentaven retratar la revolució i la vida quotidiana mitjançant la cobertura informativa d’esdeveniments multitudinaris, com mítings o manifestacions, a mesura que avançava el conflicte, i especialment a partir dels bombardejos aeris, les pàgines de la premsa es van anar omplint de morts i devastació:³³ de les morts de la població civil, denunciades sovint amb imatges d’infants, i de la destrucció urbana provocada per les bombes. En aquest sentit, la difusió massiva d’imatges d’aquesta mena dins de les pròpies fronteres, i més enllà de la voluntat de denúncia, podia provocar també un efecte desmoralitzador. Tenint en compte el control i la censura que exercien les autoritats sobre la premsa, aquest

31 *Ideal* (5 novembre 1937), p. 4.

32 RAFART, Claustre: “Picasso a la cruïlla”. A: *Vinyetes al front*. Barcelona: Museu Picasso, 2011, p. 112–131.

33 GONZÁLEZ, Pablo; ANTEBI, Andrés; FERRÉ, Teresa. *Repòrters gràfics: Barcelona 1900–1939*, p. 109.

Interior de Visions de Guerra
 i de Reraguada, 13.11.1937
 (Biblioteca de Catalunya)

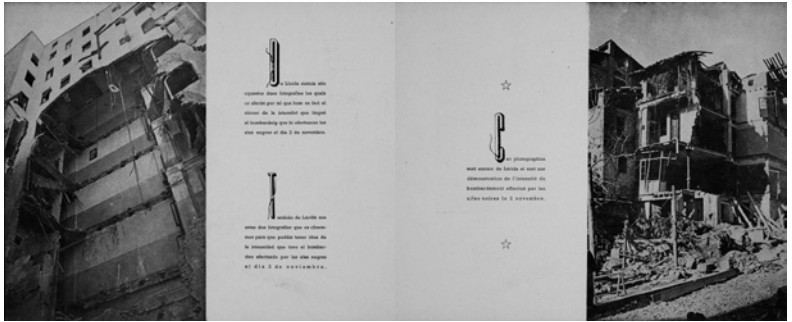

Després de la
 explosió, els
 cadàvers dels
 soldats i dels
 civils que
 van morir, i la
 gran quantitat
 de ferits, són
 els que es veuen
 a la ciutat.

Després de la
 explosió, a la
 ciutat es veuen
 molts cadàvers
 i ferits.

Un dels ferits, a
 la ciutat, és
 el que es veu
 a la ciutat.

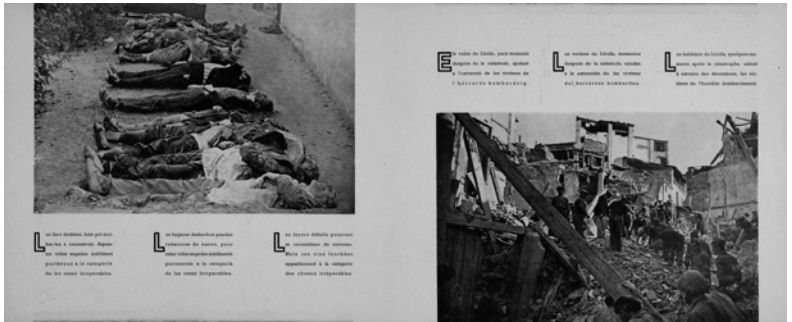
Només després
 de la explosió
 es veuen
 molts cadàvers
 i ferits.

A l'interior de la
 ciutat, després
 de la explosió,
 es veuen
 molts cadàvers
 i ferits.

A l'interior de la
 ciutat, després
 de la explosió,
 es veuen
 molts cadàvers
 i ferits.

A l'interior de la
 ciutat, després
 de la explosió,
 es veuen
 molts cadàvers
 i ferits.

Los cadáveres
 de los
 soldados y
 civiles que
 murieron
 durante el
 bombardeo
 se ven en
 las calles.

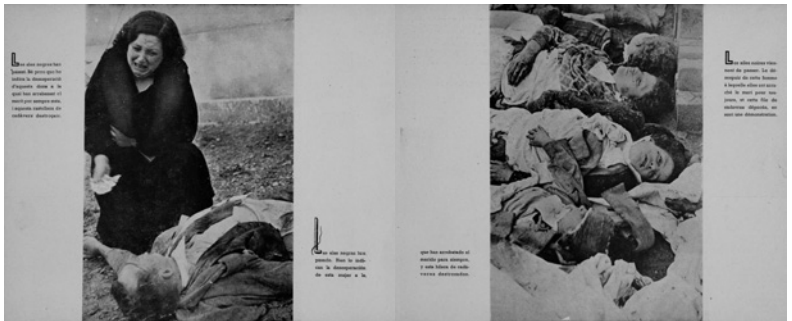
Los heridos
 de guerra
 se ven en
 los hospitales
 y en las
 ambulancias.

Los edificios
 destruidos
 se ven en
 las calles
 y en los
 alrededores.

Los cadáveres
 de los
 soldados y
 civiles que
 murieron
 durante el
 bombardeo
 se ven en
 las calles.

Los heridos
 de guerra
 se ven en
 los hospitales
 y en las
 ambulancias.

Los edificios
 destruidos
 se ven en
 las calles
 y en los
 alrededores.

Los cadáveres
 de los
 soldados y
 civiles que
 murieron
 durante el
 bombardeo
 se ven en
 las calles.

Los heridos
 de guerra
 se ven en
 los hospitales
 y en las
 ambulancias.

Los edificios
 destruidos
 se ven en
 las calles
 y en los
 alrededores.

Los cadáveres
 de los
 soldados y
 civiles que
 murieron
 durante el
 bombardeo
 se ven en
 las calles.

fet podria explicar, tal com va suggerir un dels fills de Centelles, la raó per la qual les imatges del reportatge del fotògraf no apareixien en els rotatius barcelonins, mentre que sí que es publicaren, per contra, a primera pàgina dels diaris internacionals.³⁴ Tanmateix, això no vol dir que aquestes imatges no es publicuessin mai al nostre país en el seu moment. Ans al contrari, tenim constància que el reportatge de Centelles, malgrat no aparèixer en un primer moment als diaris d'àmbit nacional, sí que es va publicar pocs dies després en algunes revistes gràfiques del bàndol republicà, concretament en dues: una editada a Barcelona (*Visions de Guerra i de Reraguarda*) i l'altra a Madrid (*Estampa*), ambdues de força tiratge.³⁵

D'aquesta manera, només onze dies després del bombardeig, el reportatge va aparèixer publicat a la revista fotogràfica *Visions de Guerra i de Reraguarda. Història Gràfica de la Revolució*, una publicació quinzenal editada pel Comissariat de Propaganda que pretenia recollir en imatges els fets més significatius de la història i l'actualitat de la guerra.³⁶ En aquest número, el quadern gràfic estava gairebé íntegrament dedicat al bombardeig de Lleida i reproduïa un total de quinze de les fotografies de Centelles al llarg de dotze pàgines. El relat s'estructurava, al principi, alternant les fotografies de les destrosses urbanes amb les dels cadàvers del cementiri, incloses les més colpidores —presenta una estremidora doble pàgina amb quatre instantànies dels infants difunts—, per acabar amb les imatges, de gran intensitat dramàtica, del dolor dels familiars durant el reconeixement de les víctimes. Més enllà de l'acció informativa i propagandística de la publicació, ja que s'editava en tres idiomes (català, castellà i francès), aquest recull fotogràfic —avui, document excepcional— configura un exemple representatiu de la consolidació durant el cobriment informatiu de la Guerra Civil del concepte modern de reportatge fotogràfic. En aquest sentit, la interpretació dels fets per part del fotoperiodista s'explica mitjan-

34 Així ho manifestava Octavi Centelles en el documental *El braç de les fúries*, en què també insistia en l'autocensura prèvia que el fotògraf exercia en discriminar entre el que lliurava o no a publicar del seu treball. Una idea que el mateix Centelles també havia expressat al programa *Imágenes*, entrevista en què afirmava haver autocensurat algunes de les seves imatges de morts i ferits del front, algunes de les quals mai va arribar a positar. *Imágenes*. Dir. Paloma Chamorro. TVE (1979).

35 Encara que no es tracta de les imatges d'Agustí Centelles, cal fer constar que alguns diaris i revistes, especialment de Madrid, van publicar imatges de les conseqüències del bombardeig de Lleida, malgrat que només mostraven l'agressió sobre els carrers i edificis: "Actualidades. Alas Negras sobre Lérida". *Mi Revista* (15 novembre 1937), p. 55; "Bombas sobre Lérida". *Mundo Gráfico* (24 novembre 1937), p. 2; *Ahora* (20 novembre 1937), p. 6; *La Voz* (22 novembre 1937), p. 3.

36 *Visions de Guerra i de Reraguarda. Història Gràfica de la Revolució. Sèrie B, Actualitats* (13 novembre 1937), núm. 16.

Portada de la revista *Estampa*, 20.11.1937

çant una seqüència d'imatges estructurades narrativament i el diàleg retòric entre els enunciats gràfics i literaris. Aquesta fórmula, fortament influenciada pels noticiaris cinematogràfics, mostra no només la modernitat del treball del fotògraf, sinó també la tasca de redactors i dissenyadors gràfics en la recerca de solucions dinàmiques i innovadores, sovint manllevades de les avantguardes, que reforcin el missatge i el sentit de la lectura de les imatges. D'aquesta manera, el significat de les impressionants fotografies de Centelles, organitzades gairebé com a guió cinematogràfic, es complementa amb breus llegendes descriptives que denuncien les terribles atrocitats provocades pels bombardejos indiscriminats contra la població civil.

En el mateix sentit, la revista gràfica *Estampa*, un setmanari d'actualitat i d'informació d'àmbit nacional que havia nascut seguint la línia de les publicacions il·lustrades estrangeres, dedicava la portada i una doble pàgina interior al bombardeig de Lleida.³⁷ Dues setmanes després de l'atac, *Estampa* reproduïa també el reportatge de Centelles, encara que en aquest cas ho feia sota una altra fórmula gràfica diferent i característica de l'època, també moderna, innovadora i deutora de les avantguardes: el fotomuntatge. En efecte, la portada de la revista combinava la imatge de l'interior del Liceu Escolar (p. 61) amb el primer pla d'una de les dones que ploren agenollades al cementiri davant el cadàver d'un infant (p. 113). A l'interior (p. 14), nou fotografies del reportatge compostes en forma de mosaic i acompanyades d'un punyent text antifeixista del periodista Jesús Izcaray, que afirmava: "Estas fotos siniestras del bombardeo de Lérida son familiares a los ojos de Madrid. Muy conocidas en el Comité de Londres y en las oficinas confortables de los dignos jefes del laborismo inglés. [...] Estas casas agujereadas parecen telones de Madrid. La misma metralla, los mismos asesinos y víctimas".

A banda de la publicació del reportatge en aquestes dues revistes gràfiques, passats vint dies des de l'atemptat, les imatges de Centelles sobre el bombardeig de Lleida finalment fan acte de

37 *Estampa* (20 novembre 1937), p. 1 i 8–9.

presència a les primeres pàgines dels diaris barcelonins —encara que d'una manera que, malgrat ser circumstancial, no per això és menys significativa. Així és com les edicions d'alguns dels principals diaris catalans (*El Día Gráfico*, *Última Hora* i *La Rambla*) publiquen unes fotografies en què es reproduïen les planes de diversos diaris estrangers, amb algunes de les instantànies del reportatge de Centelles, entre d'altres, que el Comissariat de Propaganda havia realitzat i distribuït entre la premsa del país amb l'objectiu de donar a conèixer el ressò internacional que havien tingut les imatges del bombardeig enviades arreu des del mateix organisme.³⁸ Precisament, aquestes fotografies es conserven encara avui en còpies sobre paper als arxius del Comissariat de Propaganda (Arxiu Nacional de Catalunya); es tracta de documents que avui sabem que es van realitzar per difondre i reivindicar, mitjançant la premsa escrita, la seva tasca propagandística.³⁹ Aquesta, en certa manera, “propaganda de la propaganda” reforçava el concepte segons el qual la imatge fotogràfica, igual que la cinematogràfica, es considerava llavors una de les millors eines per denunciar, com a notari inqüestionable, la barbàrie dels bombardejos feixistes. En aquest sentit, i per exemple, *Última Hora* comentava:

Durant uns dies, Lleida ha estat la trista actualitat mundial. Els periòdics de tot el món s'han fet eco del bàrbar bombardeig de què els facciosos feren víctima la ciutat catalana. Molts d'ells han publicat àdhuc emotives fotografies, d'aquelles que el dolor de les nostres dones és com una acusació contra la indiferència de certs Estats que es diuen pacifistes i accepten i toleren l'assassinat de les poblacions civils. El Comissariat de Propaganda de la Generalitat ha reunit en aquesta foto que reproduïm alguns dels diaris estrangers que han inserit testimonis gràfics del bombardeig de Lleida. Entre ells hi ha el *Daily Herald*, refractari fins ara a la publicació d'aquesta mena de documents, i el *Arbeiter Zeitung*, de Basilea, el qual, malgrat la prohibició que existeix en aquell país, ha honorat les seves pàgines amb aquests gravats, vivent clam de dolor.⁴⁰

38 “El Día Gráfico”. *El Día Gráfico* (21 novembre 1937), p. 2; “Tràgica actualitat”. *Última Hora* (22 novembre 1937), p. 1; “Premsa estrangera”. *La Rambla* (22 novembre 1937), p. 1.

39 Es tracta, concretament, de quatre fotografies que reproduïen els diaris *Ce Soir* (París), *A-Z Arbeiter-Zeitung* (Basilea), *Daily Herald* (Londres) i diversos periòdics francesos, respectivament (ANC1-1-N-5509/5512).

40 “Tràgica actualitat”. *Última Hora* (22 novembre 1937), p. 1.

Fotomuntatge publicat
a la portada del diari *La Rambla*,
13.11.1937

Si tenim en compte, per tant, que el reportatge de Centelles es va publicar en dues importants revistes gràfiques del país i que les fotografies sobre l'impacte del reportatge de la premsa estrangera es van difondre també entre els diaris de casa nostra, podem afirmar, doncs, que les imatges van tenir la seva difusió dins del bàndol republicà, o, si més no, que els lectors eren conscients de la seva existència i circulació.⁴¹ De fet, com una insòlita excepció que confirma la regla, el diari *La Rambla*, portaveu del PSUC, publicava el 13 de novembre a primera plana un agut fotomuntatge que combinava alguna de les imatges de més impacte de Centelles sobre el bombardeig (p. 103) amb una portada de l'edició nacional del diari *ABC* amb el retrat de Franco, sota la consigna "El caudillo. Heus ací la seva obra!"⁴²

I és que no hi ha dubte que els aparells de propaganda disposaren ben aviat de còpies del reportatge de Centelles i dels altres fotògrafs que havien cobert la notícia, que difonien o no segons el seu criteri i oportunitat. És en aquest ordre de coses, on hem d'entendre un altre exemple localitzat sobre l'aplicació i difusió de les imatges del reportatge: en aquest cas, els dos números del periòdic mural *Ataquemos!* (p. 21), l'òrgan de difusió dels combatents del Cuartel General de la 31.ª División de Siétamo, on s'inclogueren dinou de les fotografies de Centelles.⁴³ El predomini de les imatges de les víctimes i el context en què

41 En aquest sentit, per exemple, el periodista Aguirre feia esment de les fotografies en un article d'opinió d'*El Día Gráfico*, motivat precisament per l'aparició al mateix diari, el 19 de novembre, d'una fotografia en què es veien uns nens lleidatans participant en la construcció de refugis. Segons Aguirre, "el horror de la guerra en ninguna parte de Cataluña ha sido tan espectacular como en Lérida. [...] Contemplando las fotografías de los cadáveres infantiles, espanta pensar en la barbarie de los pueblos que forzosamente son sabedores de los crímenes que vienen cometiendo sus hijos en España. [...] Pero apesadumbra el espíritu, invadiéndole una gran tristeza la fotografía en la que aparecen los niños leridanos que en lugar de correr, cantar y reír, se dedican a la construcción de refugios para prevenirse contra nuevos atentados". AGUIRRE. "La tragedia de Lérida", *El Día Gráfico* (21 novembre 1937), p. 1.

42 "El caudillo". *La Rambla* (13 novembre 1937), p. 1.

43 L'Arxiu Nacional de Catalunya conserva les reproduccions d'aquests diaris fetes per Francesc Xavier Ferran i Brugués (ANC1-1121-N-155/156).

Alas Negras.
 Bombardeos sobre la retaguardia
 de Aragón y Cataluña, 1937
 (CNT, Filmoteca Española)

es troba, és a dir, en el mitjà d'informació d'un batalló militar de l'Exèrcit republicà, ens fan pensar que possiblement aquí les imatges tenien una funció no només informativa o propagandística, sinó també motivadora de cara a reforçar els ànims de la tropa al camp de batalla. En definitiva, doncs, les mateixes imatges podien ser utilitzades, en funció de l'objectiu perseguit, per atendre diverses necessitats comunicatives.

Des d'aquesta perspectiva, també els documentals i noticiaris fílmics produïts pel Comissariat de Propaganda, a través de la seva productora Laya Films, o pels serveis cinematogràfics de sindicats i partits del bàndol republicà, oferiren la seva pròpia versió dels fets, igualment una veu de denúncia sobre les atrocitats terribles que comportaven els bombardejos indiscriminats sobre la població indefensa. En aquest sentit, han arribat fins a nosaltres dos films que contenen imatges de les conseqüències del bombardeig de Lleida, avui en dia dos documents que esdevenen un complement imprescindible en l'anàlisi del reportatge d'Agustí Centelles: *Alas negras* (1937)⁴⁴ i *Catalunya màrtir* (1938).⁴⁵ El primer dels dos títols fou realitzat per SIE Films, la productora anarcosindicalista encarregada de la confecció de reportatges de guerra, i fotografiat pel documentalista Félix Marquet. En aquest cas, el film inclou imatges captades el mateix dia del

44 *Alas negras. Bombardeos sobre la retaguardia de Aragón y Cataluña*, Espanya, 1937. Productora: SIE Films per al Comissariat de Guerra de la 28 Divisió. Fotografia: Félix Marquet. 12 min 55 s. (Propietat de la CNT en dipòsit a Filmoteca Española.) DEL AMO, Alfonso (ed.). *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra: Filmoteca Española, 1996, p. 128. Sobre el cinema i la Guerra Civil a Lleida podeu veure BOSCH, Oriol; MACHETTI, Sandro. "Cinema i guerra civil: dues visions antagòniques". A: *Lleida i l'edifici del Seminari 1935-1948*. Lleida: Universitat de Lleida, 1996, p. 64-72.

45 *Catalunya màrtir. Le Martyre de la Catalogne*, Espanya, 1938. Productora: Laya Films. Compilació: J. Marsillach. Comentarís: Jaume Miravittles. Fotografia: Ramon Biadiu, Jaume Agulló, Sebastià Perera, Josep Maria Maristany, Manuel Berenguer i Joan Castanyer. So: René Renault. 25 min. (Filmoteca de Catalunya). Ibidem.

bombardeig, ja que l'equip de SIE Films va topiar amb el tràgic succés de camí a Belchite. A diferència de *Catalunya màrtir*, que es va rodar en paral·lel al reportatge de Centelles, *Alas negras* mostra, a través d'un muntatge dinàmic, l'ambient esfereïdor dels carrers de la ciutat durant les hores immediatament posteriors a l'atac, en què destaquen especialment les colpidores imatges dels cadàvers destrossats dels nens entre les runes dels peus mateix de l'edifici del Liceu Escolar i el Mercat de Sant Lluís. D'altra banda, *Catalunya màrtir*, un documental de Laya Films, era una compilació de diverses seqüències que descrivien els bombardejos en diverses ciutats catalanes acompanyades dels comentaris escrits pel mateix Jaume Miravittles. La cinta, parlada en francès, es va estrenar al juliol de 1938 a París, on el Comissariat havia obert estratègicament una delegació. Durant el metratge, figuren les imatges de les conseqüències de la massacre de Lleida que Manuel Berenguer va copsar al costat de Centelles, motiu pel qual molts enquadraments i punts de vista són absolutament coincidents.⁴⁶ En aquest sentit, l'estructura del relat té molts punts de contacte amb l'organització seqüencial del reportatge publicat a *Visions de Guerra i de Reraguarda*, especialment en el fet de deixar per al final les imatges del cementiri de més intensitat emotiva, en aquest punt ja sense comentaris, per afavorir el dramatisme dels darrers metres del film.⁴⁷ El fet de veure plegades les instantànies de Centelles, d'una banda, i

46 Tal com el mateix Centelles havia explicat, sovint aprofitava la llum de les bengales que utilitzava Berenguer per rodar de nit o en llocs molt foscos per realitzar les seves fotografies. *Imágenes*. Dir. Paloma Chamorro. TVE (1979). Un exemple d'aquest fet són les imatges del reportatge de les p. 100–101.

47 Probablement, aquestes mateixes imatges foren les que també configuraren el film *Bombardeo de Lérida* (1937), un número especial del noticiari de Laya Films *Espanya al dia*. SALA, Ramón. *El cine en la España republicana durante la Guerra Civil*. Bilbao: Ediciones Mensajero, 1993, p. 212.

les imatges de Berenguer, de l'altra, esdevé un exercici sens dubte interessant, ja que no només ens anima a entendre dues visions complementàries del mateix fet històric, sinó que ens recorda l'atrevida i difícil circumstància de dos homes que esquivaven plegats els perills d'una guerra per copsar unes imatges que, vuitanta anys després, encara ens commouen enormement.

EPÍLEG. CENTELLES RETORNA A LLEIDA

Al maig de 1982 la Societat fotogràfica de Lleida presentava a la Sala Gòtica de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, dins dels actes de la Fotomostra, una exposició de fotografies d'Agustí Centelles amb el títol "La Guerra Civil a Catalunya". El president de la Societat, el fotògraf Toni Prim, havia acompanyat mesos enrere el mateix Centelles pels carrers de Lleida per satisfer l'interès d'aquest de venir a la ciutat per veure-hi els canvis que havia sofert, així com per resseguir-hi els seus propis passos i reviuir-hi els espais i escenaris del reportatge.⁴⁸ Feia pocs anys que el fotògraf havia recuperat el seu arxiu de negatius, que havia deixat amagat en aquella famosa maleta a casa d'uns amics de Carcassona el 1944 i que no va poder recuperar fins després de la mort de Franco. En aquella etapa, es començava a difondre la seva figura i obra a partir de diverses publicacions i exposicions, reconeixement que culminaria el 1984 amb la concessió del Premi Nacional d'Arts Plàstiques.

Avui sabem que després d'aquell 3 de novembre de 1937, dia en què Centelles va realitzar un dels seus reportatge més famosos, encara va romandre o retornar algunes setmanes més a la ciutat exercint de reporter gràfic, poc abans de dirigir-se cap al front a cobrir la presa de Terol. El 17 de novembre, els diaris *El Día Gráfico* i *Última Hora* publicaven una fotografia de Centelles sobre la visita que el comissari general de l'Exèrcit, Álvarez del Vayo, havia realitzat pels carrers de Lleida per valorar els danys causats pel bombardeig, acompanyat del comissari de la Generalitat, Joaquim Vilà.⁴⁹ També a finals de novembre, *El Día Gráfico* i *La Vanguardia* reproduïen diverses imatges de Centelles sobre l'acte d'entrega de roba d'abric als soldats que es va celebrar al Teatre Victòria el diumenge 28 de novembre i en

48 Entrevista amb Toni Prim, 4.10.2017. BOMETÓN, Jesús. "La Fotomostra 82 acapara otra vez la actualidad cultural". *Diario de Lérida* (1 maig 1982), p. 4.

49 "El Día Gráfico". *El Día Gráfico* (17 novembre 1937), p. 2; "Lleida. La Màrtir". *Última Hora* (17 novembre 1937), p. 1.

Notícia de portada
 del diari *Última Hora*,
 17.11.1937

el qual va assistir el comissari general de l'Exèrcit de l'Est, Crescenciano Bilbao; un reportatge que, a diferència de l'esmentat anteriorment, encara es conserva a l'arxiu del fotògraf.⁵⁰

Avui també sabem alguns dels noms dels lleidatans i lleidatanes que apareixen en les fotografies del reportatge. Els més coneguts són els protagonistes de la cèlebre imatge batejada com a *Mater dolorosa* (p. 103), fotografia que ha estat reproduïda múltiples vegades en infinitud d'ocasions i contextos.⁵¹ Són Maria Riu Esqué plorant la mort del seu marit, Gabriel Pernau Sans. Paradoxalment, Pernau, que era l'encarregat de la Farmàcia Pons i que va perdre la vida entre les seves runes, simpatitzava amb el bàndol nacional. El fill del matrimoni, el periodista Josep Pernau, recordava en les seves memòries haver vist sempre, des de petit, aquella imatge en un exemplar de *Visions de Guerra i de Reraguarda* que la seva família guardava a casa.⁵² Una imatge que el va perseguir tot la vida i de la qual va denunciar reiterades vegades la utilització

irresponsable. D'altra banda, gràcies a l'exposició del Museu d'Art Jaume Morera, hem pogut identificar més persones que surten retratades a les fotografies, una tasca que esperem que es vegi incrementada en un futur, en homenatge i dignificació de les persones que hi van perdre la vida.

I finalment, avui també sabem que el reportatge sobre el bombardeig de Lleida fou un dels darrers grans reportatges de la trajectòria d'Agustí Centelles, ja que la seva producció com a fotoperiodista va disminuir considerablement a partir de l'any 1938. Al gener d'aquell any, fou reclamat per treballar al Depar-

50 "El Día Gráfico". *El Día Gráfico* (28 novembre 1937), p. 2; "Ropas para el ejército popular". *La Vanguardia* (30 novembre 1937), p. 5.

51 Aquesta imatge, que ha fet córrer rius de tinta, ha estat gairebé sempre present en totes les mostres retrospectives dedicades a Centelles. En aquest sentit, Miquel Berga, comissari de la gran exposició sobre el fotògraf que es va celebrar al Palau de la Virreina el 2006 amb el títol "Centelles. Les vides d'un fotògraf", li va dedicar un lloc prominent en una sala pensada expressament per acollir aquesta imatge, de la qual es destacava el to elegíac. D'altra banda, en el catàleg de la mateixa mostra, el fotoperiodista Gervasio Sánchez apuntava que Gene Thornton, crític de fotografia de *The New York Times*, havia escrit el 1986 que es tractava "de la fotografia més emotiva de totes les produïdes en el seu gènere". BERGA, Miquel. "Mater Dolorosa". A: RAMOS, Carlos (ed.). *Lleida en guerra: la col·lecció Ramon Rius*. Lleida: Diputació de Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 93–94. SÁNCHEZ, Gervasio. "Agustí Centelles, el fotògraf universal". A: Centelles. *Les vides d'un fotògraf. 1909–1985*. Barcelona: Lunwerg: Institut de Cultura de Barcelona, 2006, p. 244–249.

52 PERNAU, Josep. *Memòries. D'Arbeca a l'Opus Mei*, p. 13–28.

tament Especial d'Informació de l'Estat (DEDIDE), organisme que a partir del mes de març va a passar a formar part del SIM (Servei d'Investigació Militar), del qual Centelles fou nomenat cap del Gabinet Fotogràfic. Amb l'avanç dels feixistes, al gener de 1939, Centelles, home de la República, és evacuat de Barcelona i enfila el camí de l'exili. Serà retingut als camps de concentració d'Argelers i Bram, d'on sortirà a finals d'any per anar a treballar en una botiga de fotografia a Carcassona. Després de deixar-hi el seu arxiu, el 1944 decideix retornar a Catalunya clandestinament. Establert primer a Reus i, a partir de 1947, altre cop a Barcelona, és jutjat i depurat. Davant la impossibilitat de continuar exercint de fotoperiodista, es dedica fins a la seva jubilació a la fotografia industrial i publicitària. Després de tota una vida dedicada a la fotografia, mor a Barcelona el desembre de 1985. Des de 2009, l'arxiu Centelles es troba dipositat al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

Toda mi vivencia ha sido obtener fotografías que dijese algo, que plasmaran lo que yo fotografiaba, generalmente humanidad [...] yo he procurado siempre que tengan humanidad ⁵³

Agustí Centelles

53 *Imágenes*, Dir. Paloma Chamorro. TVE (1979).

Catàleg

Totes les fotografies
de l'exposició són còpies posteriors
(tiratge modern realitzat a partir
dels negatius originals de l'autor).

Impressió digital
34 x 23 cm / 23 x 34 cm

© Ministerio de Educación,
Cultura y Deporte,
Centro Documental de la Memoria
Histórica, Archivo Centelles

25

EASTMAN 11

KODAK

EASTMAN

KODAK

NITRATE FILM

REFLEX

PANCHROMATIC

EASTMAN

NITRATE FILM

PANCHROMATIC

NITRATE FILM*

PANCHROMATIC

EASTMAN 71

KODAK *

EASTMAN 71

KODAK *

NITRATE FILM*

EASTMAN 71

KODAK *

NITRATE FILM*

PANCHROMATIC

PANCHROMATIC

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2774

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2773

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2775

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2776

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2777

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2778

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2772

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2771

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2784

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2785

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2782

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2783

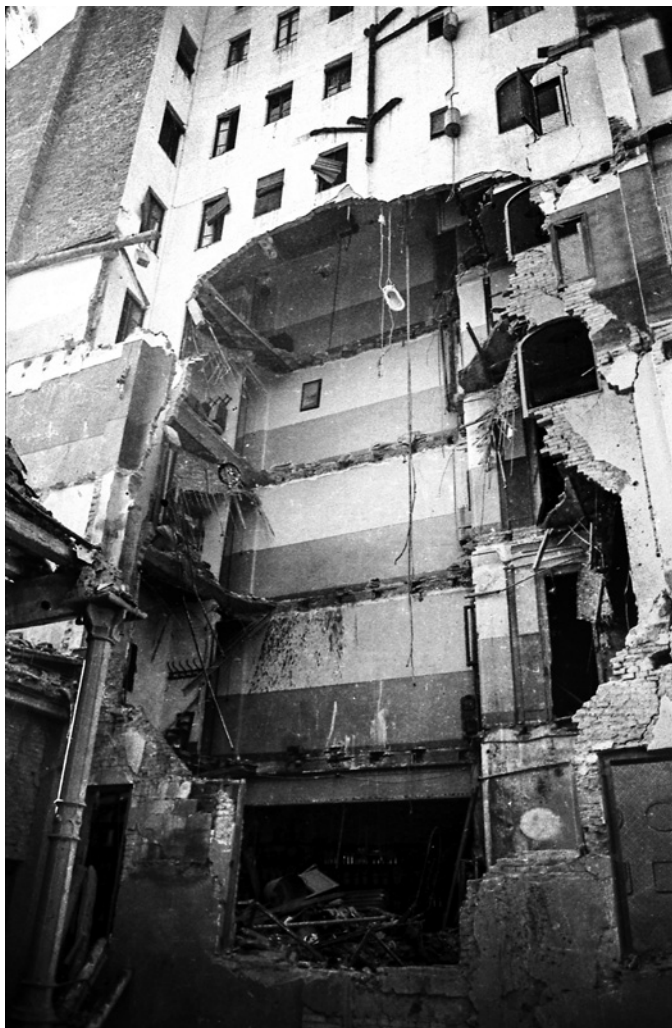
MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2780

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2779

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2781

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2790

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2788

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2789

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2787

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2786

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2791

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2792

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2794

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2795

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2793

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2799

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2796

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2798

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2797

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2801

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2800

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2770

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2769

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2802

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2768

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2803

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2809

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2814

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2813

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2824

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2823

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2817

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2826

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2818

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2819

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2825

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2832

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2831

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2816

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2830

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2815

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2827

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2828

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2829

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2837

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2833

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2834

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2835

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2836

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2820

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2810

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2822

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2821

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2805

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2804

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2806

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2807

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2812

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2811

MECD, CDMH,
Archivo Centelles
2808

Cronologia

1909

Agustí Centelles i Ossó neix a València. Un any després la seva família s'instal·la a Barcelona.

1927

Entra a treballar a l'estudi del fotògraf Josep Badosa, que l'introdueix en la fotografia de reportatge.

1932

Comença a treballar com a ajudant per a Josep M. Sagarra i Pablo Luis Torrents, dos dels fotoperiodistes més reconeguts de Barcelona.

1934

Compra una càmera Leica i s'estableix pel seu compte.

1936

Les seves imatges sobre el cop d'estat militar del 19 de juliol es difonen a la premsa nacional i internacional.

1937

Realitza nombrosos reportatges del Front d'Aragó i la rereguarda, primer com a *freelance*, i posteriorment, en ser mobilitzat a partir del setembre, com a fotògraf del Comissariat de l'Exèrcit de l'Est. Mesos després, serà nomenat cap del Gabinet Fotogràfic del Servei d'Investigació Militar.

1940

Entra en contacte amb la resistència i construeix un laboratori clandestí per falsificar-hi documents.

1984

Li és concedit el Premi Nacional d'Arts Plàstiques.

1944

Torna clandestinament a Barcelona. Abans de marxar, deixa el seu arxiu de negatius a casa d'uns amics francesos, a Carcassona.

1985

Mor a Barcelona el dia 1 de desembre.

2.11.1937
**Bombardeig
de Lleida**

1947

Inhabilitat com a fotoperiodista per les autoritats franquistes, es dedica fins a la jubilació a la fotografia industrial i publicitària.

1939

És evacuat de Barcelona i emprèn el camí de l'exili carregat amb una maleta amb més de quatre mil negatius dels anys de la República i la Guerra Civil, entre els quals es troben els rodets del bombardeig de Lleida, per evitar que es poguessin utilitzar com a element repressiu contra les persones que hi apareixen. En creuar la frontera, és redetingut als camps de concentració d'Argelers i Bram. Al setembre en sortirà per anar a treballar com a fotògraf en un estudi de Carcassona.

1976

Després de la mort de Franco, viatja a Carcassona per recuperar el seu arxiu.

1978

S'inicia un procés de recuperació de la seva figura a través de llibres i exposicions.

Bibliografia

BOMBARDEIG DE LLEIDA

- BARALLAT, Mercè. *La repressió a la postguerra civil a Lleida: 1938–1945*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- BARALLAT, Mercè. *Els bombardeigs de Lleida*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.
- GOÑI, Xavier; SAGUÉS, Joan. *I al final... van passar. Lleida, imatges de derrota i ocupació*. Lleida: Universitat de Lleida, 2008.
- GUARDIOLA, Jordi; MIRANDA, José Carlos. *El braç de les fúries*. Lleida: Lleida Televisió, 2007.
- *Lleida sota les bombes*. Lleida: Diari Segre, 2007.
- MARIMON, Sílvia. “Lleida, la Gernika catalana”. *Sàpiens* (2006), núm. 41, p. 26–33.
- MOREA, Vicent. *La Guerra Civil Espanyola. Per terres d’Osca, Lleida i Ebre*. Lleida: deParís, 2017.
- PERNAU, Josep. *Memòries. D’Arbeca a l’Opus Mei*. Barcelona: Edicions La Campana, 2004.
- PLA, Josep; RUIZ MOSTANY, Antonio. “El bombardeo de Lérida de 2 de noviembre de 1937”. *ARES. Revista de Historia y Actualidad Militar* (2011), núm. 22, p. 24–31.
- PLA, Josep; RUIZ MOSTANY, Antonio. “Los bombardeos de Lérida (1937–1938)”. *ARES. Revista de Historia y Actualidad Militar* (2015), núm. 43, p. 28–39.
- SAGUÉS, Joan. *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936–1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLAROYA, Joan. *España en llamas. La Guerra Civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003.

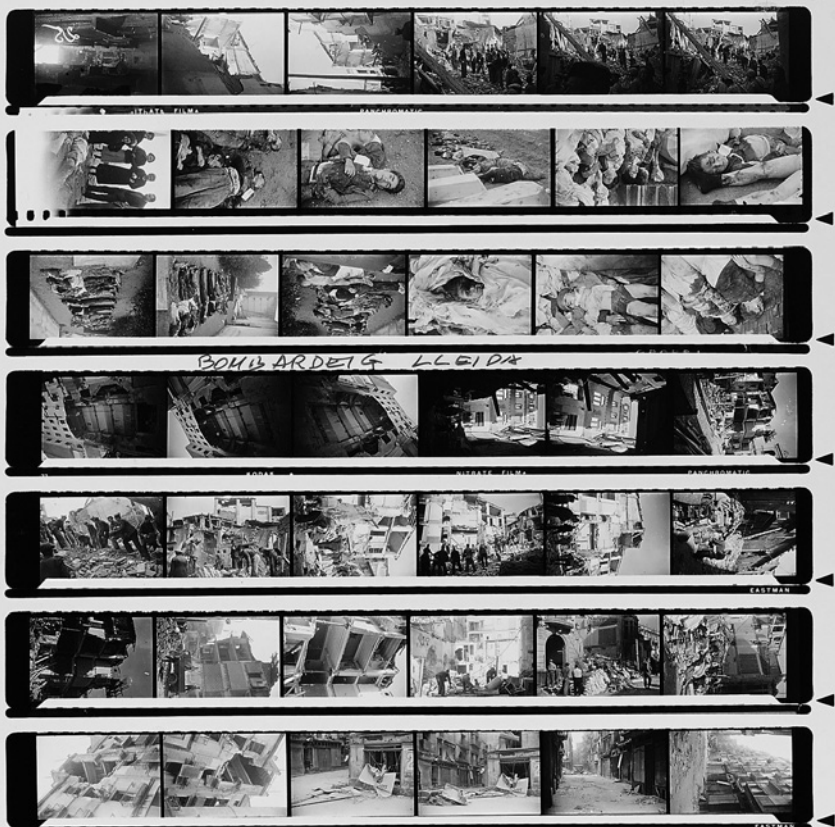
AGUSTÍ CENTELLES

- *Agustí Centelles (1909–1985). Fotoperiodista*. Barcelona: Fundació Caixa de Catalunya, 1988.
- *Agustí Centelles. El camp de concentració de Bram, 1939*. Barcelona: Actar: Arts Santa Mònica, 2009.
- *Agustí Centelles. La maleta del fotògraf*. Barcelona: Destino, 2009.
- *Agustí Centelles, una crònica fotogràfica. Anys 30*. Barcelona: Fundació Vila Casas: Ajuntament de Barcelona, 2012.
- ALBERCH, Ramon. *El preu de la memòria. El cas de l'Arxiu Centelles*. Lleida: Pagès editors, 2011.
- CENTELLES, Agustí. *Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Barcelona: Destino, 2009.
- *Centelles. Les vides d'un fotògraf. 1909–1985*. Barcelona: Lunwerg: Institut de Cultura de Barcelona, 2006.
- *Centelles in_edit_joh!*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2011.
- CONESA, Chema. *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra*. Madrid: La Fábrica, 1999.
- FERRÉ, Teresa. *Agustí Centelles i Ossó. Un fotoperiodista a l'exili (1939–1944). Imatges del camp de concentració de Bram*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.
- FERRÉ, Teresa. “L'Arxiu Centelles: història d'una maleta i el seu contingut”. *Comunicació: Revista de Recerca i d'Anàlisi*. Vol. 29 (2012), p. 87–105.
- *Todo Centelles*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2014.

DATE NO 19 A

SUBJECT

TECHNICAL DATA

Agusti Centelles:
Bombardeig de Lleida. Fells de contactes del reportatge, c. 1978
(Col·lecció Sergi Centelles)

BOMBARDEIG DE LLEIDA

BENQUEREL AMB POUS PAGES

BENQUEREL

BENQUEREL AMB TRABAT ESC.

DATE N 219 B

SUBJECT

TECHNICAL DATA

